

חידות וחידודים לחנוכה מבית מדרשו של בעל "תרומת הדשן" יובל רויכמן

ישראל היה מכבד ומשרת את תלמידיו בסעודות אלו, והיה נוהג לחוד בהן חידות ולהשתעשע בחידודי לשון.

מקום מיוחד תפסו לילות חנוכה⁵ באשר "בכל חנכה עשה קטפות"⁶ ומקצת בחורים מן הסוגיא שלמדו ... ולפעמים על דברים אחרים". בספר "לקט יושר" מופיעים חידודים וחידות שנתחברו במסיבות אילו.⁷

נפתח בפנגרמות,⁸ משפטים שבהם מופיעות כל אותיות האלף-בית. פנגרמה נקראת מושלמת אם כל אות מופיעה בה פעם אחת בדיוק. ר' ישראל איסרלין חבר פנגרמות המשלבות את שמו ישראל ושמות בניו: פתחיה, אברהם, שלום ואהרן. נביא שתיים מהן:

אהרן גד מזל קח ועשית כס צף טב,
וביאורו בלשוננו: אהרן בר המזל, מלא כוסך וצפה לטוב.

שמר קט פתחיה בן זך וגס⁹ לעד

⁵ על מנהגי הבחורים לשחק ולזמר בלילות חנוכה, ראו שו"ת מהר"י ברונא, סימנים קלו-קלז, מהדורת הרשלה, תש"ך. מהר"י ברונא היה מתלמידיו המובהקים של בעל "תרומת הדשן".

⁶ המילה "קטפות" או "כתבות" מופיעה לעיתים מזומנות בכתבים של חכמי אשכנז בני התקופה. ר' אליהו בחור (ספר "התשב", ערך "כתב") באר: "כתב קוראים לאדם שהוא בעל צחיות כדיבורו וממשל משלים... ואותם הדברים נקראים כתבות. ורוב העולם טועין וסבורים שהוא כתוב בט"ת, כטיב וכטובות, מלשון טוב, ואינם מבחינים בין רע לטוב". פירושו של ה"בחור" נתקבל ע"י ר' יעקב עמדין. גולינקין וגוגנהיימר מוכיחים שמקור המילה לועזי, אך לא מגיעים למסקנה חד-משמעית באשר למקורה. ראו ד' גולינקין, "המילה קטפות בעברית וקוואטס בידיש, מקורותיה פירושה ומקורה", סיני קו (תש"ן), עמ' קעה-קפג; ח' גוגנהיימר, "קטפות, כתבות והבלע"זים בספר מהר"ל", סיני קח (תשנ"א) עמ' קעה-קעו. על המחקרים הרבים המובאים אצל גולינקין ניתן להוסיף: מבוא לספר גליקל, מהדורת טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, עמ' סח; הרב א' מרצבך, "סעודות חנוכה", המעין תשס"ח.

⁷ כל הדוגמאות המובאות להלן לקוחות מהספר לקט יושר, הלכות חנוכה, עמ' שמה-שמו.

⁸ פירוש Pan Gramma ביוונית "כל אות".

⁹ בכתב היד ודפוסים מופיע "גס". הגהנו משום שהאות סמ"ך חסרה ואילו מ"ם מופיעה פעמיים.

תור הזהב בספרד זיכה אותנו בחידות ובחידודי לשון מפרי עטם של הראב"ע, ריה"ל, אלהריזי, טודרוס אבולעפיא ורבים רבים אחרים. דומה היה כי מורשת זו לא זכתה להד ראוי באשכנז, ודאי שלא בשלהי ימי הביניים, לאחר המגפה השחורה והפרעות שבאו בעקבותיה, כאשר "הדבר היחיד שנוצר - קובצי פסקים דוגמת לקט יושר".¹ הדימוי המקובל של תקופה זו הוא של שקיעה וניוון תרבותי, "תקופה חשכה ... כאשר גשר הרוח אל יצירות העבר הקרוב נהרס".² אמנם, ידוע ומפורסם בין לומדי ההלכה, שחכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים זיכו אותנו בספרי פסיקה חשובים ובספרות מנהגים ענפה, כגון מנהגי מהר"ל ושו"ת תרומת הדשן. אך דומה שתדומתם הלשונית והספרותית לא זכתה להד ראוי עד לאחרונה.

ר' ישראל איסרלין, בעל "תרומת הדשן" היה אחד מעמודי הפסיקה האשכנזית ואף הספרדית. ר' ישראל, המכונה גם מהרא"י, היה ממנהיגי יהדות אשכנז במאה ה"ד. ספר השו"ת "תרומת הדשן", שחיבר ואף ערך,³ מצוטט למעלה מאלף (!) פעמים ע"י נושאי הכלים של ה"שולחן ערוך". חיבור תלמידו ר' יוזל "לקט יושר"⁴ מזמן לנו "הצצה" נדירה להווי ביתו ול"טרקלינו הספרותי" של ר' ישראל איסרלין.

בעל "תרומת הדשן" ידוע בריבוי תלמידיו וביחס הייחודי שנתן להם. תלמידו ר' יוזל מספר, שר' ישראל היה מארח תלמידים בביתו כל שבת וחג, וכל תלמידיו היו באים לקידוש בביתו. ר'

* פרופ' יובל רויכמן, המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ צ' גרץ, Geschichte der Juden, כרך 8, עמ' 13.

² מ' גידמן, מובא בספרו של י"א דינר, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 9. דינר טוען שם: "החוקרים מיעטו בערך (חכמי אשכנז האחרונים) משום שקבלו כלשונם דברים שהעידו על עצמם".

³ הספר כונה בשם זה על שם שני"ד התשובות שנאספו בו, כמניין הימים בשנת הלבנה. ראו לקט יושר, מכון ירושלים תש"ע, הקדמת הכותב, עמ' ד.

⁴ "ספר לקט יושר" – פסקים, מנהגים ותשובות מאת רבנו ישראל איסרלין זצ"ל, אשר נלקטו ע"י תלמידו רבי יוסף ב"ר משה". מהדורה מוערת בידי עמחי כינתי ובעריכת הרב יואל קטן יצאה לאור ע"י מכון שלמה אומן בשיתוף מכון ירושלים, תש"ע.

בעל "תרומת הדשן" לא הסתפק בחידודים ואף חד חידות מחורזות לתלמידיו. חידות אחדות מבוססות על גימטריות. יש שנרמזו בהן שמות תלמידיו במשולב עם ענייני החנוכה.

הפשט בגד ממני / אז תמצא מנייני

מבאר מחבר הלקט: "זה עשה הגאון עלי. וזה פירושו: כשתטול מניין בג"ד משמי יוזל, תמצא מניין הנרות". כלומר אם תחסיר מניין "בגד" = 9 ממניין "יוזל" = 53 תקבל 44 = סך מניין הנרות יחד עם השמשים בכל ימי החנוכה.

לעיתים "עשה קטפות מן הסוגיא שלמדו" - חידות המשלבות את הלכות המסכת הנלמדת. הנה שתי חידות כאלה, האחת חוברה ע"י ר' ישראל איסרלין, ואילו השנייה ע"י בני חוגו.

המוליך או המביא גט ממדינת הים

צריך אחד לצרף אליו כדי שיהא מקויים

החידה רומזת לסוגיה בגיטין ה"א, ופתרונה: אם תחסיר מניין "גט" (= 12) ממניין "הים" (= 55) ותוסיף אחד, תקבל את מניין הנרות עם השמשים.

החידה הבאה חוברה על-פי המשנה בגיטין פרק ט, המונה שלשה גיטין הפסולים מדרבנן:

שלשה גיטין כדתנן / אסורים הם מדרבנן

ופתרונה שלוש פעמים מניין ג"ט שווה ל 36 - סך הנרות האסורים מדרבנן בהנאה. נסיים בשתי חידות המבוססות על פרדוקס הלכתי.

עבד נופל להעלותו נזקקין למו

ואילו האדון כי יפול אין איש בא להקימו

העבד הוא השמש, והאדון - נרות החנוכה. הפתרון מבוסס על ההלכה: אם השמש כבה יש לחזור ולהדליקו, שכן אסור ליהנות מאור הנרות. לעומת זאת, אם הנרות כבו אין צורך להדליקם "כבתה אין זקוק לה" (שבת כא ע"ב). חידה דומה:

נזקקין לעבד שהוא מכור לשרת

ובמיתת האדון יוצא לחירות.

חידות בעל "תרומת הדשן", תלמידיו ובני חוגו ממשיכות ומפתחות את ז'אנר החידות הספרדי: חידות על שמות הנוכחים ומענייני דיומא, המשלבות בתוכן גימטריות, פולינדרומים, פנגרמות ופרדוקסים.

מהם המקורות לחידות של בית המדרש הזה? קשה להניח שהשירה הספרדית, שאותה הכירו אך במעט, הייתה מקור עיקרי. ייתכן שספרות הנסתר והסוד, ובפרט "ספר יצירה"¹² וספרות חסידי אשכנז, שימשו מקור השראה, אך הנושא מצריך ליבון ומחקר נוספים.

אפשר שביאורו: פתחיה שומר על קטנה-קלה כחמורה, בן זך וחזק לעד.

לכשנבדוק נמצא, שבעוד שהדוגמה הראשונה היא פנגרמה מושלמת, בשנייה חסרות שתי אותיות. אכן לפי עדות המחבר "זה עשה הגאון זצ"ל עליו ועל בניו, והקוטפות שלו שיש בכל אחד רק פעם אחת האותיות מאל"ף ב"ת", אך לא תמיד כל האותיות מופיעות.

מחבר הלקט, שכנראה היה נוכח במעמד, לא נשאר חייב והגיב בפנגרמה מושלמת על-שם עצמו: "זה עשיתי: יוסף בר משה אך צג חזק תט לעדן". ובעקבותיו חיברו תלמידים נוספים פנגרמות מושלמות משלהם.

הסוגה הזו אינה חדשה בספרות העברית. דוגמאות קדומות מופיעות בגניזה הקהירית, כגון: **הקץ עצל דין מנום, גרש כזב פן תסף חטא.** פנגרמה זו כוללת גם את האותיות הסופיות מנצפ"ך. בכתבי יד רבים מופיע המשפט כמה פעמים ברצף, ומכאן שפנגרמה זו שימשה את התלמיד העצל ללימוד כתיבה.¹⁰

טודרוס אבולעפיא, משורר שחי בספרד במאה ה"ג למניינם, כתב שירים קצרים המהווים פנגרמות מושלמות. בספר שיריו "גן המשלים והחידות" כונסו שירים מסוג זה בפרק "שירי צעצועים". בשירו המחורז "י-ה תעוז גשם" מופיעות בכל שורה כל אותיות האלף-בית והאותיות הסופיות מנצפ"ך.

סוג חידוד אחר המובא ב"לקט יושר" הוא הפלינדרום, משפט "שנקרא לאחריו כמו לפניו" (הגדרת "לקט יושר", שם). אף בחידודים אלה משולבים שמות הרב, בניו ותלמידיו. לדוגמא נביא את הפולינדרום הבא:

ושר שמריה יהי רם שרשו - המלקט מעיר:
"זה עשה שמעריל בן מהר"ר מייטטרלן ז"ל. אבל הבחורים אמרו שהוא זקן". בלשוננו, חבריו אמרו שזה "חידוד שיש לו זקן" - ישן.

אף הפלינדרום אינו סוגה חדשה. הן מכוונות "מליצות מתהפכות" בפי אלחריזי (מחברת האותיות המתהפכות). ר' אברהם אבן עזרא חיבר פלינדרומים שונים, ואף פלינדרום דו ממדי. לדוגמה:

שאלו את רבי אברהם:

אָבִי, אֵל חַי שְׁמֶךָ, לָמָּה מָלַךְ מְשִׁיחַ לֹא יָבֵא?

ותשובתו:

דָּעוּ מֵאֲבִיכֶם כִּי לֹא בּוֹשׁ אָבוֹשׁ, שׁוֹב אָשׁוֹב

אֲלִיכֶם כִּי בָא מוֹעֵד!¹¹

נראה שזו טעות מעתיק שסמ"ך נדמתה לו כמ"ם, ואולי סבר ש"גס" הוא כינוי גנאי.

¹⁰ ראו: **שולמית אליצור**, "כך למדו ילדים יהודים לכתוב לפני אלף שנה", **הספרנים** - בלוג הספרייה הלאומית, וראו את התצלומים המוצגים שם.

¹¹ ד' כהנא, **רבי אברהם בן עזרא - קובץ**, הוצאת אחיאסף, ורשה תרנ"ד, עמ' 166. ד"ר שמואל גיליס ה"ד התפעל מפולינדרום זה סמוך לרציחתו, ואף

רשם אותו על פתק. יש שראו בזאת מסר פרידה למשפחתו.

¹² "תמורות וצירופים" השכיחים בספרות זו יכולים להיות מקור השראה להעדפת הופעה יחידה של כל אות על הופעת כל האותיות, לאו דווקא ביחידות, האופיינית לפנגרמות.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא
לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של
אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע
בדוא"ל.

 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף